

i stanice s ojedinělým výskytem mamutích kostí, konkrétně Jarošov II-„Podvršťa“. Podobný jev je možno snad ještě zřetelněji pozorovat u adaptací lovců mamutů ve Východoevropské rovině (SOFFER 1985, 116, 235 sq.). V jiných oblastech rozšíření gravettienu není posun okupace do okolí nivního biotopu zdaleka tak markantní (HAHN 1987; WHITE 1985), často byly osídlovány jeskyně a převisy a rovněž pozůstatky mamutů nepatří k nejhojnějším.

Vazba na jediný ekosystém však mohla navozovat občasné stavy stresu, jemuž podle O.SOFFEROVÉ (1993, 38) nasvědčují doklady konzumace šelem a kožešinové zvěře. Těm bylo možno čelit zapojením lokálního sídelního systému do co nejširší alianční sítě, jejíž vytvoření ostatně favorizovala i prostupnost a orientace říčních údolí. S ní nepochybně souvisí i převaha importovaných severských surovin na všech pavlovienských sídlištích.

ČLOVĚK A MAMUT

„Lovec pohlíží na zvíře jako na tvora sobě rovného. Vidí jej lovit jako on sám, předpokládá, že jeho život se podobá lidskému (.....). Nadřazenost člověka se projevuje jen v oblasti techniky, kde se u něj objevuje nástroj. Ve sféře magie přisuzují (přírodní lidé) zvířeti nemenší sílu než sami sobě. Na druhé straně, zvíře člověka mnoha vlastnostmi překonává: svou fyzickou silou, rychlostí, jemností sluchu a čichu, což jsou všechno přednosti, jež lovec oceňuje“ (LOT-FALCK 1953, 19). Zabití zvířete je aktem posvátné výměny, jímž pán zvěře člověku poskytuje maso, kůži a kosti svého chráněnce, a něco za to očekává (JENSEN 1954, 161 sq.). Mnohotvárnost vztahů mezi člověkem a zvířetem, kterou ani zdaleka nelze redukovat na utilitární dimenze, je etnologům dobře známa a z archeologů ji v poslední době zdůrazňuje např. B. HAYDEN (2003) a opakovaně M. OTTE (např. 1998). Většina archeologů a zejména archeozoologů však o ní nechce ani slyšet. Úkolem této kapitoly je doložit zmíněný komplexní vztah konkrétními příklady a prolomit tak umělou hráz mezi živou realitou a pseudoexaktními přístupy současné přespecializované vědy.

Téměř všechny interpretace nahromaděnin mamutích kostí na paleolitických sídlištích vycházejí především z klasických prací G. Haynese. Jmenovaný zoolog studoval život a přirozené hynutí recentních slonů v afrických národních parcích, a jeho rozsáhlé poznatky jsou tudíž hlavně přírodovědné. Už proto musí jejich aplikace na pozůstatky mamutů na lidských sídlištích poněkud selhávat. Pomineme-li fakt, že slon a mamut jsou rozdílnými druhy z diametrálně odlišných přírodních prostředí, začínají potíže už při srovnávání věkových profilů zastoupených jedinců. Věkové spektrum mamutů z paleolitických sídlišť se značnou převahou mladých kusů totiž odpovídá nejen předpokládané struktuře úlovku, ale i přirozenému úhynu za dlouhodobého ekologického stressu („*attritional profile*“). Pouze jednorázový, tzv. katastrofický úhyn by mohl mít za následek vyšší procento zvířat středního věku, což ovšem opět závisí na skladbě postiženého stáda – jinak se projeví obvykle větší stádo samic s mláďaty a jinak skupinka několika samců. Zcela potom selhává srovnávání polohy těchto zbytků vůči morfologii terénu. Dostatečným varováním proti přenášení tafonomických analogií z Afriky není ani fakt, že husté nahromadění mamutích kostí u sídlišť se nijak nepodobají řídce rozptýleným kostem z afrických savan, ať již byl jejich původ jakýkoli. Mechanická komparace pak vede k ke stále opakovaným závěrům, že přítomnost širokého spektra kostí (nejsou-li nahromaděny vodou) znamená úhyn na místě, a to buď v důsledku přirozeného umírání, nebo loveckou činností člověka. Poslední možnosti

by měla nasvědčovat absence kostí z končetin, příp. klů, odnesených z loviště (případně z přirozené akumulace) k dalšímu využití na sídliště – a to paradoxně i v případě, že akumulace kostí leží právě na něm. Jiné (tj. smysluplnější) možnosti se v aktuální diskusi v podstatě nepřipouštějí. Protože současná archeologie paleolitu se snaží archeologické situace vysvětlovat hlavně působením přírodních činitelů a vylučovat z nich lidský vklad (zejména když není motivován ekonomicky), pohlíží se přitom s nedůvěrou i na samotný lov chobotnatců.

Přílišná velikost mamutů jakožto možné kořisti a rozlehlost akumulací jejich pozůstatků, zejména v Předmostí, budila již v 19. století pochyby stran možnosti jejich lovu. Se skeptickým názorem přišel jako první r. 1888 dánský přírodovědec J. Steenstrup, když shlédl neobyčejné množství mamutích kostí z předmosteckého hliníku. Současnou vlnu pochybností však vyvolaly skeptické názory L. BINFORDA (1981) a následně O. SOFFEROVÉ (1985; 1993), která je aplikovala na známé stanice lovců mamutů na východoevropské rovině a na moravský pavlovien: lov na mamuty není vyloučen, představoval však asi jen výjimku; akumulace mamutích kostí vznikaly hlavně sběrem, o čemž svědčí mj. lebky s kly vytaženými z neporušených alveol (u čerstvých kostí nemožné), variabilnější míra zvětrání mamutích kostí, absence řezů a přítomnost všech tělních částí.

Ze značných nároků na spotřebu vody a zelené pastvy, ale také ze známé záliby chobotnatců v koupání (GRÖNING – SALLER 1998, 90) je zřejmé, že žádný jiný zástupce lovené makrofauny nebyl s bohatým biotopem říčních úvalů svázán více než mamut. Tomu také na Moravě odpovídá prudká změna polohy sídlišť oproti starší fázi mladého paleolitu. V gravettienu dochází k výraznému posunu sídlišť všech typů a velikostí k řekám, a přednost intenzivnějšího oslunění jižních svahů, ve studeném klimatu jistě nezanedbatelná, byla podřízena výhodě co nejširšího výhledu na říční údolí (viz předchozí kapitolu). Není jistě náhodné, že vazba na okolí říčních toků je nejvýraznější na Moravě, na Krakovsku a ve východní Evropě, kde na rozdíl od západnějších oblastí na sídlištích značně převažuje mamutí biomasa. Vzhledem ke značné spotřebě trávy, která se navíc v zimě stává nevýživnou, mohlo počátkem zimy docházet k přesunům alespoň části mamutí populace do jižnějších teritorií. Čerstvá tráva se nejdéle udržovala v širokých říčních údolích, které navíc poskytovaly zdroj vody a kladly pohybu stád nejméně překážek. Na Moravě mohla taková snadno prostupná trasa vést Moravskou branou a údolím řeky Moravy a spojovat severoevropskou rovinu s Podunajím. Na řadě sídlišť se vedle nahromaděnin mamutích kostí nevyskytuje téměř žádná jiná fauna, příp. jen druhy lovené pro kožešinu (Krakov-Spadzista, Dolní Věsto-

nice II). Bez lovu mamutů by tedy místní populace strádala hladem.

Zůstává ovšem obtížná otázka, jak byla tato obří zvířata lovena. Největší naději na úspěch má bodnutí doprostřed hrudního koše hned za lopatku, které zvířeti propíchne plíce (FRISSON – TODD 2001, 25). Další zranitelné body se nacházejí mezi očima, mezi okem a uchem a břicho v místě hrudní kosti (PATOUP-MATHIS 2004B, 114). Pygmejové slony znehybňují vbodnutím kopí postupně do obou zadních kolenou, načež uříznou chobot a slon vykřívá (ŠEBESTA – LVOVÁ 1959, 223; PATOUP-MATHIS 2004a, 77). P. Šebesta líčí ještě drastičtější způsob lovu, při němž se slonovi vrazí do řiti hrot se zpětnými zuby, přivázaný na klacek. Ten se při úprku slona zachytí o porost a vyrve zvířeti vnitřnosti (ŠEBESTA – LVOVÁ 1959, 224). Velmi účinné je rovněž zapíchnutí oštěpu shora, třeba ze stromu, a jeho ponechání v ráně. Zbraň se pak podle pohybu zvířete pohupuje a dostává stále hlouběji (GRÖNING – SALLER 1998; PATOUP-MATHIS 2004a, 78). Směrem shora byl také zaražen hrot v mamutím obratli na sibiřské stanici Lugovskoje.

Uvedené etnologické příklady se většinou týkají lovu s železným hrotem. Příímý útok na zdravé vzrostlé zvíře kostěným či dřevěným oštěpem s kamenným hrotem se zdá příliš nebezpečný. Zkušenosti, obratnost a touhu po nabytí prestiže nejodvážnějšího útočníka však nelze u pravěkých lovců podceňovat. Nejúčinnější zbraň bezpochyby představovala kopí z napřímených klů, známá z velkých pavlovienských sídlišť. Na některých stanovištích s rozlehlými úložišti mamutích kostí však tyto zbraně chybí (Milovice, Krakov). Hojný výskyt hrotů s vrubem přímo v mohutné akumulaci mamutích kostí na stanici Krakov-Spadzista B se vysvětluje vypadáváním kamenných hrotů z těl ulovených kusů (KOZŁOWSKI – MONTET-WHITE 2001, 114). V Milovicích G se mimořádná koncentrace hrotů nacházela vedle plochy s kostmi, v popelovité vrstvě před vchodem do chýše. Příímý důkaz lovu ovšem poskytlo hrudní žebro mladého mamuta se zaraženým silexovým hrotem v horní vrstvě klasické východoevropské stanice Kostěnky I (PRASLOV 2000). Také na ukrajinském sídlišti Goncy se v mamutím žeburu našla zapíchnutá pazourková čepelka (IAKOVLEVA – DJINDJIAN 2005, 204) a na sibiřské stanici Lugovskoje vězel v mamutím obratli kamenný hrot (MASCHENKO 2004, 77). Pozůstatky bezprostředního místa úlovku („killing site“) a jeho čtvrcení („butchering site“) jsou archeologicky málo zřetelné, protože zvířata byla lovena rozptýleně v terénu a jejich pozůstatky se dílem odnášely, dílem byly rozvlečeny zvěří. Pygmejové Efe a zahradní zemědělci Lese z Konga ponechávali na místě sloní lebky, mandibuly, lopatky a pánve, protože tyto kosti

obsahují málo morku. Naopak vždy odnášeli autopodia, oddělená od končetin, protože si pochutnávali na jejich tučné tkáni. Činnosti mrchožroutů se ponechané zbytky časem rozvlekly na vzdálenost několika desítek metrů (FISHER 2001; CRADER 1983). Již z těchto pozorování je zřejmé, jak málo pravděpodobné je najít tak seskupené pozůstatky kostry, aby mohly být rozpoznány jako místo úlovku. Klasickým a málo známým případem je objev dosti úplných zbytků mamutího skeletu v Hradci Králové – Svobodných Dvorech s několika pazourkovými hroty a čepelemi (VENCL 1977; ŠÍDA 2006). Podobná nálezová situace, ovšem s méně výraznými artefakty (bez hrotů) pochází z Nowej Huty u Krakova (KOZŁOWSKI et al. 1970) a z lokality Skartaki (CHMIELEWSKI – KUBIAK 1962). Takřka jednoznačný doklad lovu slonů již na počátku středního paleolitu pochází z dolnosaského Lehringenu. Pod hrudním košem lesního slona leželo 238 cm dlouhé tisové kopí, údajně zapíchnuté mezi žebry, a kolem řada levalloiských ústěpů (THIEME – VEIL 1985). Technika vlastního útoku na zvíře ovšem představovala až poslední článek celkové lovecké strategie, o níž však víme ještě méně. Lze předpokládat, že přednostně byli napadáni zesláblí jedinci (např. exemplář v Gröbern: LITT – WEBER 1990). Lovci jistě znali mamutí stezky, protože i pro slony je typický pohyb po osvědčených trasách a shromažďování na místech se zvláštním signálním oděrem (PATOUMATHIS 2004a, 77). Předvídatelný výskyt stád oslabených mamutů mohl být pro mladopleistocenní lovce signálem ke shromažďování do ústředních sídlišť (HAYNES 1999, 34). Sídliště lovců mamutů na jižní Moravě byla osídlena převážně v zimě, kdy jsou mamuti velmi vysílení a hodně jich hyne i nedostatkem potravy (GUTHRIE 1982; VELICHKO – ZELIKSON 2001, 726). Menšího jedince, který takřikajíc mele z posledního, bylo možno snadněji např. zahnat do bažiny a tam postupně utlouci či nechat vykrváčet. Mladí jedinci si při pití musí kleknout, aby chobot ponořili hlouběji do vody (GRÖNING – SALLER 1998, 88). Do nebezpečných míst mohli být mamuti zaháněni ohněm, na který i sloni reagují velmi citlivě. Z východní Afriky je doloženo zakládání stepních ohňů, které zvířata směřovaly do bažin, nebo obklíčovaly a oslepovaly (WOOD 1868, 492; LINDNER 1937, 141–142). Takovou strategii ovšem nebylo možno využívat na zimní zasněžené stepi – leda že by mamutům na rozdíl od slonů bylo možno zapálit dlouhou srst. V tom případě by dlouhé chlupy lovu spíš napomáhaly než bránily, jak soudí M. PATOUMATHIS (2004a, 76). K místům, jež mohly být tlustokožcům osudné, patří i strmé srázy. Pádem z 30 m vysokých útesů mohli přijít o život mamuti a nosorožci na stanici mladorisského stáří v La Cotte de St. Brelade na ostrově Jersey (SCOTT 1986; CAL-

LOW 1986). Nevíme přesně, jak strmý byl v mladém pleistocénu břeh Dyje pod Pavlovskými vrchy v místech dolnověstonických sídlišť. B. KLÍMA (2000) předpokládá, že rozsáhlé ohňové zóny, odkryté právě nad nejstrmějším úsekem svahu v rámci lokality Dolní Věstonice II, sloužily k nahánění mamutů do úzkého průchodu mezi svahem a řekou.

Lov pravěkých slonů a mamutů tedy lze považovat za prokázaný a ani skeptici jej v zásadě nezpochybňují. Jde spíše o jeho frekvenci. I pro trpaslíky z konžského pralesa byl lov slonů spíše výjimečnou, vysoce ritualizovanou událostí, ne každá vesnice měla takto schopné a odvážně lovce (ŠEBESTA – LVOVÁ 1959, 223). Je známo, že na stáda afrických slonů má již nevelké zvýšení lovu destruktivní účinky (DUBLIN – DOUGLAS HAMILTON 1987). Při nejnižším odhadu sociálně únosné hustoty zalidnění 0,18 člověka na km² (BURCH 1972; DAVID 1973) bylo bez ohrožení stavu mamutí populace možno ulovit pouze 0,75 mamuta na osobu ročně (MITHEN 1993, 176). Mamutí maso tedy v jídelníčku lovců a sběraček převládalo jen epizodicky, vždy po úspěšném lovu či po nalezení nějakého čerstvě uhynulého jedince. Využívání jiné zvěře bylo bezpochyby daleko snadnější a jistější. Možná tedy lze dát za pravdu O. Sofferové v tom, že každodenní činnost žen a dětí při lovu drobné zvěře byla pro všední obživu komunity důležitější než občasný úlovek obřího zvířete (sotva však šlo o lov králíků do sítí, protože králíci nejsou v tehdejší fauně doloženi a jiná drobná zvěř se nevyskytuje tak houfně ani není tak rychlá, aby se lov do pracně spletených sítí vyplatil). Z potravních důvodů navíc nemá žádný smysl ulovit více než jednoho mamuta měsíčně. Podle H. KUBIAKA (2000, 337) by tuna masa z jednoho průměrného jedince uživila skupinu 10 lidí po 50 dní.

Zde je ovšem nutno připomenout, že žádná společnost nežije jen každodenností, a tím méně společnost s tak vyvinutou a strukturovanou kulturou jako pavlovién a východní gravettien až epigravettien. Výjimečný rozmach této civilizace, projevující se dlouhodobými stabilními sídlišti, vzdálenými importy kamenných surovin, rozvinutou kostěnou industrií, vynikajícími uměleckými díly, neuvěřitelně jemným textilem, mimořádně početnými inhumacemi celých těl nebo jejich vybraných zbytků (Předmostí) a depozicemi mamutích kostí by stěžejí mohl vyvěrat jen z lovu drobné zvěře. Již dříve jsem se snažil ukázat, jak jsou tyto jevy spojeny s psychosociálními aspekty lovu mamutů (OLIVA 1997a), jehož hlavním znakem byla právě *nekaždodennost*. Ostatně žádný lov není čistě utilitární záležitostí a jeho prestižní aspekty často převažují nad bezprostřední potřebou získání potravy. V některých oblastech odpovídá hustota osídlení kapacitě nejprestižnějšího zdroje, nikoli cel-

kové úživnosti regionu (JOCHIM 1976, 72). U některých loveckých societ představuje snaha o nabytí pověsti schopného lovce hlavní motivací jednání a je zcela srostlá se subsistenční strategií. Pokud možnost prestižního lovu pomine, muži zahálejí, protože skolení velkého a nebezpečného zvířete přináší více prestiže, než ulovení většího počtu menších zvířat (JOCHIM 1976, 21, 24 s odkazy; 1981, 210; HANNUS 1990). Největší nebezpečí je pro lovce vždy největší výzvou. Z etnologických studií víme, že k největšímu rozmachu společenské komplexity a z ní vyvěrající hmotné kultury lovců a sběraček dochází právě tam, kde se odehrávají sezónní lovy největší a nejnebezpečnější zvěře a kde současně dochází k nejvýraznějšímu narušování každodennosti formou velkých slavností s obřadnou účastí aliančních skupin (nejvýrazněji u severozápadních indiánů a některých sibiřských etnik). Afričtí lovci slonů se sdružují do tajných společností, procházejí zasvěcováním a iniciací, respektují magické rituály, označují se tetováním a jizvením (JEANIN 1947; ŠEBESTA – LVOVÁ 1959, 223; GRÖNING – SALLER 1998, 330; APOSPOROS – NICOLET 2004). Mimořádný rozvoj výše zmíněných kulturních jevů gravettien/pavlovienu právě na sídlišťích s nejpochetnějšími pozůstatky mamutů jistě není z tohoto hlediska náhodný.

Otázka původu akumulací mamutích kostí

V reakci na J. Steenstrupu dospěl M. KRÍŽ (1903, 215) již před sto lety k názoru, že lidé mamuty sice lovili, vedle toho však hojně využívali i přirozeného místního výskytu mršin. Později se podobně vyjádřil W. SOERGEL (1922, 33–36), který lov mamutů prakticky vylučoval, a K. LINDNER (1937, 149–151). Moravští i východoevropští archeologové považovali mohutné akumulace kostí za pouhé odpadky konzumace ulovených mamutů a jejich podivná skladba nebyla až donedávna nikomu nápadnou. Nové myšlenky přinesla až v 80. letech americká badatelka O. SOFFEROVÁ (1985; 1993): člověk si mamutí pozůstatky přinášel jako topivo, stavební materiál a surovinu. Proto pro něj bylo výhodné zakládat sídliště poblíž přirozených mamutích hřbitovů, jakým je např. Berelech na Sibiři.

K uvedenému názoru se v zápětí připojili i badatelé ze západní Evropy a z Polska. Nejdůležitější ze zmíněných okolností je fakt, že akumulace mamutích kostí na sídlišťích obsahují mimořádné množství fragmentů lebek, mandibul, lopatek, pánví a izolovaných stoliček, které by pro velkou váhu a nízký až nulový obsah masa nikdo nepřinášel z loviště na sídliště. Uvedené nejtěžší a přitom nejméně využitelné kosti jsou na sídlišťích nejčastější, tj. nejnižší možný počet

jedinců (MNI) je zpravidla vypočítán právě podle nich. Dle převládající logiky neodpovídá transport zbytečných kostí racionálnímu chování, takže mamuti museli hynout přímo v prostoru sídliště. Mezi zastánce hypotézy o přirozeném uhynutí mamutů v Milovicích patřil i S. PÉAN (2001a, 333): soudil, že mamuti padali do „hrncovitých děr“ ve spraši, způsobených jarním táním. Na to lze namítnout, že žádné podobné díry zvěcí několika mamutů se ve středoevropských sprašových profilech neobjevily, a i kdyby, milovičtí lovci by z nich museli vytáhnout celá těla, příp. všechny kosti včetně lebek a rozprostřít je na sídlišťní ploše (OLIVA 2003a). Proto se nyní dává přednost spíše hypotéze o lovu přímo u sídliště (PÉAN – WOJTAL 2003; SVOBODA – PÉAN – WOJTAL 2005, 218). V jiném autorském složení se uvažuje o vylepšení lovu přírodní katastrofou (nezanechávající stopu v sedimentech), která by nahnala mamuty do blízkosti lidských sídel, kam obvykle nechodili (PÉAN – PATOU MATHIS 2003, 343). V Milovicích i v Krakově-Spadzisté jsou podreprezentovány distální kosti končetin, což má být důkazem, že byly z místa úlovku spolu s masem odnášeny na sídliště... kam vlastně, když studované soubory mamutích kostí pocházejí právě ze sídliště?

U vědomí paradoxního vyznění podobných hypotéz dávají obezřetnější autoři přednost opatrnějšímu postoji, a to i v příspěvcích ze specializovaných „mamutích“ konferencí (KOZŁOWSKI – MONTET WHITE 2001; SVOBODA 2001e; f). K otázce přítomnosti velkých nemasových kostí na sídlišťích se diplomaticky nevyjadřují, takže ponechávají otevřenou i otázku polohy loviště, i když lov mamutů považují za doložený. Upozornění na možné společenské, rituální a jiné subjektivní faktory (OLIVA 1996a; 1997a,b; 2000e; VALOCH 1996, 87; 1997) se přecházejí mlčením. Přinášení velmi početných mandibul společně s jazyky v Krakově – Spadzisté vysvětluje H. KUBIAK (2000, 337) zálibou v konzumaci jazyka, přinášeno spolu s čelistmi, D. West zase jako shromažďování stavebního materiálu. Kvůli masu měly být přinášeny naopak jiné velké kosti (WEST 2001b, 59). O. SOFFEROVÁ (1993) soudí, že z blízkých přirozených akumulací mamutích kostí bylo masově přinášeno vše, co se dalo spotřebovat jako stavební články, surovina na nástroje či topivo, a vršeno na hromady přímo u sídliště.

Jakkoli se tyto názory mohou nezasvěcenému čtenáři zdát již *a priori* nepravděpodobné, vzhledem k jejich značné publicitě je musíme podrobit věcné analýze.

Otázka, zda kosti ve skládkách představují pozůstatky ulovených či přirozeně uhynulých kusů, bývá obvykle řešena analýzou skladby vzorku podle věku zastoupených jedinců. Nabízí se zde srovnání se situ-

ací u řeky Berelech (přítok Indigirky), kde se během expedice v letech 1970–1980 shromáždilo téměř devět tisíc kostí z min. 156 jedinců (VEREŠČAGIN 1977). Zhruba 30% tvořili mladé exempláře do věku 10 let, zbývajících 70% pak starší jedinci ve věku 10 až 30 let. Podle klů bylo možno určit, že 3/4 místní populace představovaly samice. Podobný původ má zřejmě depoziční kostí asi 33 mamutů, často celých koster, v náplavách řeky Sevska u Brjansku. 45% vzorku tvoří kosti mláďat a nedospělých kusů, zbytek jsou samice (cf. DJINDJIAN – IAKOVLEVA 2004, 13).

Věkové profily mamutů z paleolitických stanovišť se oněm z Berelechu a Sevska velmi podobají. Jejich zbytky se však nacházejí na svazích, nikoli ve vodních sedimentech, takže nemohou představovat vyplavené pozůstatky utonulých zvířat. Zdá se tedy, že věkový profil akumulací mamutích kostí svědčí spíše o lovu, zaměřenému přednostně na mladší kusy, nejvíce oslabené zimním hladověním (srov. výše). Mladší jedinci byli ve stádě jistě nejpočetnější a současně skýťali ještě dosažitelný a již dostatečně prestižní úlovek.

Jednoznačněji než věkový profil vypovídá o lidské činnosti způsob nahromadění pozůstatků. Zbytky mamutů, provázené artefakty, se nacházejí buď přímo na sídlišti mezi předpokládanými chýšemi (Dolní Věstonice I, Milovice G, Předmostí), nebo v podobě rozsáhlých akumulací přímo u sídlišť (Dol. Věstonice I, Milovice – sev. sektory, místy patrně i v Předmostí: MAŠKA 1894a, menší skládka i v Dol. Věstonicích II). Zvláštní postavení má stanice v Krakově-Spadzisté, kde se přímo ve velké akumulaci mamutích kostí nacházejí ohniště, kamenné hroty, početná debitaž a snad i základy chýší, vyznačené spodními čelistmi (KOZŁOWSKI – SACHSE-KOZŁOWSKA 1974). Mohou tak koncentrované akumulace vzniknout přirozeně? V sibiřském Berelechu se kosti vyskytují na břehu řeky v délce 180 m a kosti 1 jedince zabírají v průměru plochu 3,4 m², zatímco ve Spadzisté 1 m² (SOBCZYK 1995, 130). Přirozené soustředění kostí v Berelechu je přitom již mimořádné, způsobené svážnými pohyby a říční akumulací vyerodovaných předmětů. Ve Hwange jsou kosti jednoho slona rozptýlené průměrně na ploše 35 m² (HAYNES 1991). Představa hromadění mamutích kostí na místě jejich skonu vychází z mýtu sloních hřbitovů, nikde ve skutečnosti nedoložených. Sloni se nanejvýš zastavují nad kostmi vlastního druhu a občas je přenášejí (GRÖNING – SALLER 1998, 104, 107). Hynutí chobotnatců a jakýchkoli jiných zvířat na jedné hromadě, přičemž nově umírající šlapou po kostech svých nedávných předchůdců (jak se předpokládá pro Spadzistu), je z etologického hlediska absurdní. Na místech, jako je lokalita Krakov-Spadzista, je ostatně i sám pohyb mamutů dosti nepravděpodobný. Jde totiž o skalnatý výběžek hřbetu ve výšce 50 m nad údolím (ESCUTE-

NAIRE et al. 1999, 9). Je velmi nepravděpodobné, že by mamuti těsně před smrtí stoupali do svahů právě na místa s dobrým rozhledem na říční údolí, jaká si lovci vybírali pro zakládání sídlišť. Mamutí kosti jsou vždy přeskládané, bez anatomické souvislosti (pohromadě nanejvýš několik obratlů či žeber) a v podstatě se neobjevují případy, že by pozůstatky jednotlivých exemplářů ležely blízko sebe. Z Dolních Věstonic I (Absolonův výzkum), Předmostí, Milovic a Spadzisté jsou popisovány polohy popela a propálené spráše přímo pod hustými koncentracemi kostí. Pod ústřední částí největší „skládky“ v Dol. Věstonicích se nacházela ohniště s radiolaritovou debitaží (KLÍMA 1969a, 33). Hlavní fáze osídlení stanice Krakov-Spadzista se nachází přímo pod úložištěm mamutích kostí (KOZŁOWSKI 2004, 62). Řada míst s akumulacemi mamutích pozůstatků tedy byla již předtím obývána. Alternativu přirozeného hynutí mamutů u sídlišť tedy lze asi vyloučit. K podobným paradoxům však vyústí i domyšlení názoru, že mamuti byli u sídlišť loveni. Tlustokožci by museli opakovaně vystupovat do obydlených míst, někdy přímo mezi chýše a ohniště, kde jim hrozila zkáza. Naopak, zakládání sídlišť bezprostředně na využívaných stezkách nejmohutnějších suchozemských zvířat postrádá jakýkoli autentický příklad a není snad nutno o něm uvažovat. Bude tudíž nutno dát za pravdu hypotéze, že mamutí kosti byly na sídliště donášeny. Je ovšem otázkou, za jakým účelem. Pozůstatky nalézané na sídlišťích lze podle jejich možného použití rozdělit do několika skupin (co do „masové užitečnosti“ jsem vycházel z tab. 15.1 in SOFFER et al. 2001):

1. masové kosti: obratle, žebra a krátké kosti z tlapy (přední tlapa chobotnatců obsahuje využitelný tukový polštářek: HAYNES 1991, 40)
2. masové kosti, využitelné i jako konstrukční články: dlouhé kosti a pánev
3. využitelné konstrukční články, méně zajímavé z řeznického hlediska: lopatky, lebky, mandibuly s jazykem. Kostí skupin 1 – 3 mohou mít též využití jako palivo.
4. „technologické“ kosti, skýťající stavivo a surovinu: kly
5. žádný praktický význam: izolované stoličky

Pokud bychom chtěli vyjádřit i celkovou užitečnost transportu zmíněných kostí na sídliště, bylo by třeba vzít v úvahu i jejich váhu. Např. pánev, lebku či mandibulu by z čistě potravního hlediska bylo lépe ponechat na místě a přinést jen maso. To se týká i menších kostí, např. obratlů, tvořících v čerstvém stavu celé sloupce. Uvedené kosti by se potom ocitli spíše v kategorii pouhého paliva, nanejvýš staviva.

Na velké skládce u sídliště Dolní Věstonice I je největší počet mamutů zastoupen právě mandibulami (48 jedinců), následují atlasy (39), žebra a ulny

(38), lopatky a pánve (37), stoličky (18 až 35) a kly (34 jedinců, KLÍMA 1969a, tab.1, neméně početné kosti z výzkumů v letech 1949–50 nezapočítány). V akumulacích 5 až 8, odkrytých K. Absolonom přímo mezi objekty sídliště, disproporčně převládají nemasové kosti (lopatky, pánve, stoličky) nad kostmi, jež se na sídliště mohly dostat s masem (obratle, žebra, tlapy, KLÍMA 2001, 178–179). Také na ploše G v Milovicích jsou nejvíce zastoupeny mandibuly, lopatky a pánve (PÉAN 2001a, obr. 3; 2001b, 181). Bezpochyby by k nim patřily i lebky, které jsme vzhledem k jejich zlomkovitosti vždy nevyzvedli. Masové kosti se vyskytly jen podružně. V Krakově-Spadzisté je největší počet jedinců (nyní cca 80) zastoupen mandibulami, stoličkami, atlasy, sesamovými kůstkami a ocasními obratli, početné byly i fragmenty pánví, lopatek a lebek, zatímco kosti z potravně vydatných končetin a tlap jsou několikanásobně vzácnější. Ještě výrazněji to platí pro mladogravettskou stanicí Trenčianské Bohuslavice A+B v Pováží (VLAČIKY 2005 a ústní inf.): z “masových” kostí se vyskytlo pouhé jedno žebro, z jiných část lopatky, pánve, lebky a 24 vesměs celých stoliček! V hlavní vrstvě lokality Jarošov II – Podvršťa se vedle 31 mamutích zubů našlo jen jedno žebro a čtyři fragmenty dlouhých kostí (ŠKRDLA et al. 2006; není žel uvedeno, zda nešlo o pouhé zlomky klů či stoliček). V jeskyni Mamutowa u Krakova, osídlené v pozdním gravettieniu, narazil J. ZAWISZA (1878, cit. dle PÉAN 2001b) v jižní chodbičce na shluk mamutích kostí, sestávající z pánve, několika klů (z nich jeden velký úplný), humeru, dvou tibí a řady celých žeber. V aurignacké vrstvě jeskyně Vogelherd se nacházely lebky mladých i starých mamutů (NIVEN 2003). Podobných příkladů lze uvést celou řadu. S výjimkou stavebních článků obydlí v Milovicích G a snad i v Krakově (mandibuly) zůstaly všechny uvedené velké kosti nevyužity. Stěží tedy byly na sídliště přinášeny pouze jako topivo (k tomu kriticky již KOZŁOWSKI 1986, 178), stavební materiál nebo surovina. Velmi hojně se na sídlištích objevují také kly, z nichž mnohé se nepodařilo vyzvednout, takže v paleontologických výčtech již chybí. Jsou běžné na sídlištích s výrobky z mamutoviny (Dolní Věstonice I, Předmostí, Pavlov I) i na těch, kde není po práci s mamutovinou ani stopy (Milovice G i sev. sektory, Krakov-Spadzista, Willendorf II). V nejstarší gravettienenské vrstvě 5 ve Willendorfu II zaznamenal H. Obermaier skupinu pěti paralelně uložených klů (cf. OTTE 1981, fig. 105). Shromažďování tak nadměrných zásob surovin a páchnoucího topiva by bylo zcela iracionální a nemá analogie ani v jiných paleolitických, ani v subrecentních loveckých kulturách. Zvláštní také je, že se týká jen kostí největších zvířat, příp. parohů. K výrobě drobných nástrojů se hojně využívaly třeba i kosti sobů, koní a vlků, a přesto jejich zásoby chy-

bí. Vlčí kostry jsou naopak často neporušené. O hromadách nevyužitého kostního paliva není nic známo např. ani od eskymáků a sibiridů, kde by se něco takového dalo očekávat především.

Pozůstatky rozměrných tělesných partií, na kterých převládala váha kosti nad vahou masa, tvořily na pavlovienských sídlištích celé koncentrace. Četné další příklady ukazují, že téměř všude, kde se vyskytnou mamutí kosti spolu s artefakty, je výběr těchto kostí praktickými hledisky (strava, topivo, surovina, stavivo) nevysvětlitelný. Podíl velkých nemasových kostí se nemění ani podle polohy lokality vzhledem k možnému místu úlovku či sběru – vyskytují se v různých vzdálenostech od říčních údolí, v různých relativních výškách, pod širým nebem i v jeskyních. Stanice s řeznický racionálním zastoupením kostí (kde by se vyskytovaly jen obratle, žebra, příp. články končetin a autopodií) prakticky neznáme.

Doklady rituálního využívání mamutích kostí

Pavlovienské pohřby na Moravě vydávají jednoznačné svědectví o využití velkých kostí v souvislosti s obřady (Dol. Věstonice 3, 4, Pavlov 1, Brno 2, sekundární depozice kostí v Předmostí, souhrnně OLIVA 2002b). Také nejnovější objev dvou dětských pohřbů v Krems-Wachtberg překrývala mamutí lopatka, podepřená kusem klu (EINWÖGERER 2005). I v Kostěnkách na Donu mamutí kosti doprovázejí tři ze čtyř pohřbů. Mamutí kly měly obsahovat již neandertálské hroby ze Spy (1 a 2) a z Roc de Marsal, jejich poloha však nebyla zaznamenána (BINANT 1991, 112, 117). Výmluvnou nálezovou situací z jeskyně Weinberghöhle u Mauern v Bavorsku popsal A. BOHMERS (1951). U stěny ležely kusy páteří z šesti mladých mamutů, opodál celá lebka, kly a lopatky. Vše bylo pokryto červeným okrem a doprovázeno perličkami z mamutoviny a velkým množstvím kamenných nástrojů.

Další náměty k úvahám poskytují strukturované depozice mamutích kostí, známé hlavně z východní Evropy. Sovětští badatelé o nich pochopitelně museli uvažovat především materialisticky, tj. spojovat je s hospodářskou základnou prvobytné společnosti. V tomto duchu interpretovali okrouhlé struktury jako chýše, menší jámy jako ledničky na maso a méně upravené akumulace jako zásobu surovin a paliva, příp. jako kuchyňský odpad. Zmíněný náhled vyhovuje i ekologicko/ekonomickému paradigmatu současné paleolitické archeologie, která se při interpretaci archeologických situací snaží co nejvíce potlačit roli člověka, a tu opět omezit na uspokojování základních fyzických potřeb. Nemateriální dimenze kultury se opakovaně studuje jen na podkladě figurálního umění a (podzemních)

hrobů. Jejich odraz v jiných eko- a artefaktech se sice teoreticky připouští, ba i proklamuje (např. OTTE 1998), ale v konkrétních případech se o něm již opatrně mlčí. Člověk se pochopitelně musel něčím živit a mít střechu nad hlavou. Proto nechceme praktickou stránku sledovaných jevů popírat, lze ji však začlenit do obecnějších kulturně-antropologických souvislostí.

Chýší, kde bylo mamutích kostí využito jako skutečně konstrukčních prvků, je velmi málo. K těm skromnějším patří chaty 1 a 2 v Dobraničevce, kde byly vzpěry zasazeny do týlních otvorů převrácených lebek (ŠOVKOPLJAS 1972), nebo kruhy kolem ohnišť v Chotylevu, vyznačené svisle vbitými kostmi (GAVRILOV 1998). Nejznámější a nejmohutnější chýše se nacházejí na lokalitách Mezin a Meziriči, i když i tam lze zpochybnit samonosný charakter konstrukcí (JELÍNEK – HANZÁLEK 1987). Co však popřít nelze, je jejich monumentalita a důraz na efektivní vzhled. Hovoříme např. o chatě č. 1 v Meziriči se stovkou působivě sestavených mandibul, nebo objektu č. 4, kde jsou kosti různého druhu uspořádány podle několika symetrál (GLADKIH et al. 1984). O tom, že mamutí pozůstatky zde nepředstavovaly jen stavební materiál, svědčí okrem pomalovaná lebka u vchodu do 1. chaty v Meziriči nebo soubor velkých ornamentovaných kostí v chatě v Mezinu (PIDOPLIČKO 1998, Pl. 8 a 60; BIBIKOV 1981). V případě takových obydlí se pak uvažuje o sociálních a rituálních funkcích a metaforicky se nazývají katedrálami doby ledové. Valnou většinu okrouhlých struktur s ohništi však obklopují jen nedbale naházené kosti (např. Dobraničevka, komplex 3: ŠOVKOPLJAS 1972, obr. 4), které mnohdy netvoří ani pravidelný kruh, ani skutečnou konstrukci. Právě sem patří i chýše v Milovicích, která je nejstarším objektem tohoto druhu. Ukrajinské chaty jsou v průměru o 10 tisíc let mladší.

V kostěnkovské oblasti na Donu se kruhová struktura podobného typu jako na Ukrajině, obklopená jamami s kostmi, objevila pouze na stanici Anosovka 2 (PRASLOV – ROGAČEV eds. 1982, obr. 38). Při jejím průměru 8–9 m však není jisté, zda byla přestřešena; stejně jako u jiných kruhů velkých rozměrů mohlo jít i o symbolické vymezení společenského prostoru. Je zajímavé, že každý úsek této kruhové struktury tvoří jiné kosti (ROGAČEV – ANIKOVIČ 1984, 192), což je z hlediska konstrukce nevýhodné a souvisí spíše se vzhledem objektu. Podobně můžeme interpretovat i stejně rozsáhlý kruh z kostí s mnoha ohništi na moustérienské stanici Molodova I – v tomto případě je možnost přestřešení ještě méně pravděpodobná. Existence velmi výrazně vymezených okrsků sociálních a ekonomických činností je doložena rozlehlými strukturami z Kostěnek I/1, Avdějeva a Zarajsku, kde se kolem řady ohnišť rozkládá intenzivně obydlýný prostor, ohrani-

čený obytnými (?) zemljankami (JEFIMENKO 1958; BULOCHNIKOVA – GRIGORIEV 2004).

Mezičlánkem mezi chýsemi a depozicemi mamutích kostí jsou obydlí s velmi chaotickým (tj. nearchitektonickým) využitím mamutích pozůstatků, které však doprovází nesmírné množství dalších kostí bez jakéhokoli konstrukčního významu (chaty v Judinovu, POLIKARPOVIČ 1968, 111; ABRAMOVA 1995, nebo rozlehlá struktura s ohništěm a navazující „hrobkou“ v Kostěnkách II, BORISKOVSIIJ 1963).

V okolí chýší a jiných kruhových struktur ukrajinského epigravettienu se zpravidla nacházejí jámy, nazývané „meat caches“. Podle O. SOFFER (1985, 255) se vyskytly na 10 sídlištích v počtu 1–12 na lokalitu. Na rozdíl od větších a hlubších jam nepravidelného půdorysu, známých např. z Kostěnek I a Avdějeva, jsou menší a mělčí (do 1 m), takže nemohly sloužit jako obydlí. Skryším na maso, popsáným např. od eskymáků (BINFORD 1993), se příliš nepodobají ani tvarem (jsou pravidelnější se svislými stěnami), ani obsahem. Ve výplni některých jam může být i mnohem více kostí, než v samotných základech chýše (Dobraničevka, komplex 1, 2 a 3: ŠOVKOPLJAS 1972, 179, obr. 3 a 4).

Bezmála každá jáma obsahuje kromě dominantních velkých kostí i jiné předměty jako kůstky menší až drobné zvěře, často velmi početné kamenné nástroje (v Mezinu až 2278 ks), zlomky kostěných nástrojů a zbraní, popel, okr aj. Je možno uvést i přímé důkazy rituálního využití jam. V Kostěnkách XVIII se nedaleko hrobu s mamutími kostmi našly až 1,75 cm hluboké jámy s vertikálně postavenými kostmi mamuta, přinesenými horninami a pozůstatky plesiosaury (PRASLOV – ROGAČEV eds. 1982, 189). Ve dvou asi 40 cm hl. jamkách v Jelisejeviči se pod mamutími lopatkami a spolu s mamutími kostmi a popelem našly bohatě zdobené plátky mamutoviny (1 a 6 ks), které POLIKARPOVIČ (1968, 70–71) přirovnává k čaringám. Na sídlišti mladšího gravettienu v Zarajsku u Moskvy byla na zvlášť upraveném „podiu“ na dně „typické spížní jámy“, 60 cm hluboké, nalezena realistická řezba bizona ze slonoviny. Spočívala pod okrovým sedimentem a její hrud byla poseta stopami úderů (AMIRKHANOV – LEV 2002). V Chotylevu se na jamce, vyplněné mamutími kostmi a okrem, našla velká ženská soška (GAVRILOV 1998, 188).

Po mém soudu se zacházení s mamutími pozůstatky ve východním epigravettienu pouze zformalizovalo. To, co mělo být v pavlovienu viditelné v podobě různě tříděných hromad, propůjčilo monumentální ráz obydlím, a to, co bylo skryto v bahnitých zónách, se v ukrajinském epigravettienu ukládalo do jam. Reprezentační a spirituální smysl depozic se výraznějším anarazmá ještě posílil.

Symbolické motivace shromažďování kostí mohou být do té míry subjektivní a proto variabilní, že uvádět konkrétní příklady by nemělo smyslu (srov. např. bohatě citované údaje s literaturu in FRAZER 1994; FRIEDRICH 1941–43; 1943; GAHS 1928; HOLMBERG 1925; LOT-FALCK 1953; PACHER 1997; PAULSON 1963; ZELENIN 1936). Obecně rozšířeným znakem, důležitým pro archeologii, je snaha o uchování pozůstatků zpravidla hlavní či největší (příp. nejnebezpečnější a nejprestižnější) lovné zvěře, motivovaná představou o jejím znovuzrození, příp. obavou z vymizení. Nejvíce příkladů se týká zacházení s pozůstatky medvěda, zde také díky jeho důležité roli v mytologii severských národů (souhrnně PACHER 1997). Kostí se věší na stromy, kladou do vody, pálí, třídí a aranžují do viditelných skupin apod. Již z těchto příkladů vyplývá rozmanitost archeologických situací, jež by mohly zanechat – někdy je snaha kosti ukazovat, jindy zase skrýt či nadobro sprovodit ze světa. Mnohdy nejde o žádné složité ceremonie, ale spíše o jakési dodržování dobrých mravů. Dichotomie mezi praktickým (v technickém smyslu) a rituálním je navíc zcela falešná – vždyť i my ve svých obydlích máme a v životě děláme spoustu věcí, které nejsou ani praktické, ani rituální, ale slouží jen k obohacení života a k udržování různých konvencí.

Ve vysoce kompetitivních společnostech hrály rovněž důležitou motivace, spojené s již zmíněnou prestižní reprezentací jedince či celé skupiny. To co se nám dnes zdá zcela iracionální, např. potlače u severozápadních indiánů, zde mělo nezastupitelný sociální význam. Nelze tedy vyloučit, že velikost nahromaděnin kostí na sídlišťích lovců mamutů reprezentovaly také, byť i jen podvědomě, loveckou úspěšnost skupiny, a že některé velké kosti sem mohly být dotaženy jen pro zvýšení dojmu (OLIVA 2000e). Tajná společnost Barabaigů v Tanzánii provádí vysoce riskantní lov slonů, z něhož pak vynikajícím lovcům plynou dary, prestiž a sexuální přízeň. Do tábora se proto přinášejí i kly, nalezené u mrtvých zvířat (APOSOROS – NICOLET 2004). Podle B. HAYDENA (2003, 158) mohly s tajnými společnostmi souviset i ukrajinské chýše z mamutích čelistí. Takové symboly úspěšnosti nabývají na významu zejména při periodických setkáních aliančních skupin, k jakým mohlo docházet právě při lovu mamutů. Podle O. SOFFEROVÉ (et al. 2001, 148–149) byli mamuti spíše „*good to think than good to be eaten*“. Proč tedy nepřipustit, že i příčiny hromadění jejich kostí spočívají spíše ve sféře myšlení než oblasti stravování?

HROBY A POHŘEBNÍ ZVYKLOSTI

Pohřbem je jakýkoli obřad, který má zesnulého převést ze „světa živých“ do „světa mrtvých“. Alternativním hmotným následkem takového jednání je potom hrob, tj. záměrná depozice pozůstatků nebožtíka. Ta může mít nejrůznější podobu, např. do země či na zem, na stromy a plošiny, do skalních dutin, do vody apod. Při některých symbolických pohřbech nemusí být vlastní tělesná schránka ani přítomna, a jejich výsledkem může nanejvýš být hrob pouze symbolický (kenotaf). Velmi časté jsou takové pohřební obřady, kdy se tělo vydává přirozenému rozkladu na povrchu či nad zemí, v korunách stromů, skalních dutinách apod. Hroby, vzniklé následkem takového jednání jsou ovšem pomíjivé a archeologicky nezachytitelné, pokud ovšem nedošlo k druhotnému přenesení ostatků do prostředí, kde se mohly uchovat lépe. Psychicky extrémním případem pomíjivého hrobu jsou lidské pozůstatky dočasně uložené v lidských útrobách následkem rituální antropofagie. Konzumace mrtvého těla lidmi byla jistě vedena nadějí v nějakou zvláštní působnost tak hrůzného skutku. Určité naděje pro život vezdejší se nepochybně spojovaly s jakýmikoli pohřebními rituály, a dokládá je druhotné vstupování do světa mrtvých. Hroby zapuštěné do země se později otevíraly a určité části těl se odnášely a pietně ukládaly jinam. Rovněž z povrchově uložených či rozvlečených zbytků se pak některé mohly vybrat k uložení pod zem. V obou posledně zmíněných případech jde o pohřby sekundární. Mezi ty vlastně patří i zahloubené žárové hroby, protože spálené kosti zesnulého se po obřadu zpopelnění (tzv. kremaci čili incineraci) nacházely na povrchu, odkud se poté mohly – ale nemusely – přemístit ještě pod zem. Se všemi vyjmenovanými možnostmi musíme počítat i v pravěku, i když ne všechny se mohly v archeologických pramenech dochovat. A právě to je zdrojem nedorozumění – archeologové zpravidla považují za hrob nebo „pohřeb“ jen pietní uložení celého těla nebo jeho zpopelněných zbytků do země.

Jaký pohřební ritus převládal v gravettieniu, resp. v celém mladém paleolitu nevíme. Zde se často jevy naprosto výjimečné (hroby zapuštěné v zemi) vydávají za typické, až do té míry, že ojedinělé lidské kosti se vysvětlují jako zbytky rozrušených „pohřbů“, tj. podzemních hrobů. Z pohřbů a hrobů, byť krátkodobých (pozemních či nadzemních), ve skutečnosti pochází téměř *všechn* antropologický materiál z mladopaleolitických kulturních vrstev. Pokud ovšem staří badatelé chtěli veřejnosti představit paleolitického člověka v přijatelném světle, museli ukázat, že také pietně (nejlépe jako my) pohřbíval své zesnulé – a v tom jim zkruslením archeologickou perspektivou vyšlo vítaným způsobem vstříc.